

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2019, № 3 (87)

3 /2019

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын баслымдар тізіміне кіреді.

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Кыргыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер, Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәттишұлы, т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейитова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор

центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)
Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор института истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Муктар Абилсейит Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Атаюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrahmanov Tolobek Abylovich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna, Doctor of Historical Sciences, professor at

University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna, Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)

Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Göttingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor (India)

Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)

Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)

Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)

Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)

Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L.N. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)

Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Құдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Компьютерде өңдеуші және дизайнер:

Венера Зикирбаева

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

Отан тарихы журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай: <http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде

1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәуәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

ҒТАХР 03.20.00

ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР

Шашаев Әуезхан Қадіржанұлы¹, Тәлім Аяулым Тұрсынәліқызы²

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
жетекші ғылыми қызметкер, т.ғ.к.

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Магистрант, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail.ru: t.aika_96.kz@list.ru

Түйіндеме: Мақалада Орталық Азияның түркі халықтары қалыптасу мәселелері қарақалпақ этносының негізінде қарастырылған. Авторлар қарақалпақтардың отбасылық-некелік қарым-қатынастарына байланысты әдет ғұрыптары мен салт-дәстүрлеріне сипаттама жасаған. Отбасылық-тұрмыстық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері жүйесінің ғылыми танымдық тағылымын сан алуан тарихи-этнографиялық және этномәдени деректердің ішінде – сол халықтың шаруашылығының және тіршілік, өмір сүру көзінің факторына байланысты дүниеге келген ерекше көзқарастар мен адам туралы, оның табиғатпен қарым-қатынасы туралы көпсалалық ілімдер мен тәлімдік нормалар мен тәртіптердің негізі деп атауға болады. Аңыз-әфсаналар мен салт-саналық үлгілердің дәстүрлік негіз алуының астарында жан-жақты және терең эстетикалық мән мағына жатқандығы анық.

Кілт сөздер: Қарақалпақ, салт, дәстүр, отбасы, неке, тарих, қалыңмал, жасау, күдалық, күйеу.

МРНТИ 03.20.00

ОБРЯДЫ КАРАКАЛПАКОВ СВЯЗАННЫЕ С СЕМЕЙНО- БРАЧНЫМИ ОТНОШЕНИЯМ

Шашаев Ауезхан Кадиржанович¹, Талим Аяулым Тұрсыналиевна²

¹ВНС, к.и.н., Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, г. Алматы., e-mail: shashaevaezhan@mail.ru

²Магистрант I курса Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, г. Алматы., e-mail.ru: e-mail.ru: t.aika_96.kz@list.ru

Аннотация: В статье рассматриваются проблемы изучения тюркских народов Средней Азии, на примере каракалпаков. Авторы описывает обряды каракалпаков связанные с семейно-брачными отношениям. Семейно-бытовое обрядовое творчество — уникальное наследие каждого народа, аккумулировавшее древнейшие воззрения, многопрофильные знания Человека о мире, о человеке и взаимоотношениях его с Природой; опозитизированная системная модель жизнедеятельности; свод норм и правил этикета, бытового и ритуального поведения. Фольклоризацией этих моделей поведения, мифов, а также знаний о жизневедении человека обусловлена полимерная, полифункциональная и глубокая эстетическая суть обрядового творчества.

Ключевые слова: Каракалпаки, обряды, традиций, семья, брак, история, калым, приданное, сватовство, жених.

rites of Karakalpakh's connected with family-marital relationship

Shashayev Auyezkhan¹, Talim Ayaulym²

¹Leading Researcher of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences

Kazakhstan, Almaty, e-mail: shashaevaeuzhan@mail.ru

²1st year Master's Student of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Candidate of Historical Sciences

Kazakhstan, Almaty, e-mail: e-mail.ru: t.aika_96.kz@list.ru

Abstract: This article is about problems of learning Turkic peoples of Central Asia, as Karakalpaks. Authors describe Karakalpakh's rites connected with family-marital relationship. Family-marital relationship creation unique legacy every people, accumulated old opinion, plenty profile education of people's about world, about person and his relationship with nature; system of model vital activity, normal vault and rules of etiquette, domestic and ritual behavior. Model of this folklore studies, myth, so education about vital activity of peoples conditionality polymeric, poly functional and deep aesthetic point of rites creation.

Key words: Karakalpakh, rites, traditions, family, marriage, history, bride money, dowry, matchmaking, groom.

Кіріспе: Қандай да болмасын отбасылық-некелік қатынастардың дамуын қарастырғанда, онда экзогамия мәселесінің маңызды екендігін атап өткеніміз жөн.

Біз қарастырып отырған қарақалпақтар екі үлкен топқа (қоңырат және 14 ру) бөлінген (арыстарға). Арыстар өз кезегінде тайпаларға, тайпалар руларға, рулар-рулық бөліністерге, рулық бөліністер – отбасылық – туыстық бөліктерден құралады.

Қарақалпақтарда отбасылық-туыстық топтар «көше» деген атпен белгілі (Қосбергенов, 1958:248), Т.А. Жданко оларды «үлкен патриархалық отбасының өзіндік қарақалпақтық формасы» деп атаған. Нақтырақ айтатын болсақ, Т.А. Жданко мен А.Т. Бекмуратованың материалдарына қарағанда «көше» бір-біріне жақын тұратын бірнеше (6-10) шағын отбасыдан құралған. Оларда барлық отбасының атағалары бір атаның балалары болған сөйтіп, «көшенің» барлық ер адамдары аталас туыс еді. Әрбір топты бай әрі беделді қариялардан сайланатын басшысы «көше би» немесе «көтқұда» басқарады. Көше әдетте осы басшының атымен немесе үш-төрт ата бұрын өмір сүрген бабаның атымен аталады. Жер де көше бойынша бөлінеді. Хиуа хандығында, мысалы, тұтасқан отбасылар – ұсақ шаруашылық және әкімшілік бірлік болып табылатын ауылды сирек құрады, кейде бірнеше көше ірі елді мекенге бірікті.

Рубасы іс жүзінде көшенің барлық жерлеріне ие болды, айталық, ауыл шаруашылық жұмыстарының жүргізілу мерзімін белгіледі, отбасылардан салық жинады. Топқа енетін отбасылар, бірігіп мал бақты, балық аулады, сондай-ақ, шаруашылық байланыстармен қатар үйлену тойын, шілдехананы, сүндет тойын, жерлеу рәсімін, яғни отбасылық ғұрыптарды бірге атқарды.

Мысалы, қазақтарда мұндай отбасылық-тұрмыстық топ ауыл-қыстау деп аталады. Мұндай ауыл шамамен, бір атадан тараған туыс он шақты жанұядан тұрады. Бұл бірлестіктің ауыл қыстау деп аталу себебі, қыста өз киіз үйлерін бір-біріне жақын етіп тіккен (немесе қыстық тамдары жақын орналасқан). Кейде ауыл - жайлау деп те аталған (Арғынбаев, 1975:58).

С.М. Абрамзон мен Т.А. Жданконың еңбектерінде экономикалық мүддеге байланысты біріккен бірнеше кішігірім туысқан отбасылар жайлы айтылады. «Үлкен отбасылардың ыдырауы нәтижесінде, экономикалық және территориялық бірігудің кейбір белгілері бар неғұрым үлкен әлеуметтік бірлестік пайда болды. Бұл бірлестіктер бір атадан тараған, туысқан отбасылардан құралған отбасылық-туыстық топтар болатын», - делінді (Абрамзон, 1964:96).

XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында шағын жеке отбасы – Орта Азия үшін отбасылардың негізгі түрі саналды. Шағын отбасы әдетте, ата-аналардан және үйленбеген балалардан құралған: оған қоса отбасының мүшесі болып, айталық отағасының бойдақ ағасы немесе қарындасы т.б саналған. Әрине, шағын отбасыларда да патриархалдық дәстүрлер қалдықтары әлі де болса сақталған еді.

Міне, жоғарыдағы материалдарға жүгіне отырып, мақала тақырыбына орай отбасылық-некелік қатынастардың дамуын қарастырғанда қарақалпақтардағы соған байланысты қандай дәстүрлер мен салттардың орын алғандығын талдау басты мақсат ретінде алға қойылды.

Материалдар мен әдістері: Бұл мақаланы жазу барысында соңғы жылдары отандық тарих ғылымында болып жатқан түбегейлі өзгерістерді негізге алдық. Танымдық мүмкіндіктердің кеңеюі зерттеу негізіне тарихи – мәдени, өркениеттілік тәсілді қолдануға жол ашты. Әрбір өркениеттің өзіндік ерекшеліктерін тану, оның біртұтастығы, өзіне тән мәнге ие тұрақты жүйесі, өмірлік философиясы, құндылықтар жүйесі және тарихи – мәдени дәстүрлері, соған сәйкестендірілген халықтардың, жеке адамның өмірі, әлеуметтік және саяси институттары, ұлттық басымдылыққа ие ұстанымдар мен құндылықтарын неғұрлым терең танып білуге деген ұмтылыстарға жетелеуге әкеледі. Міне, осындай тәсілдерді пайдаланудың арқасында зерттеу көздерінің неғұрлым тиімді бағыттарға бет бұруына жол ашты. Атап айтқанда, зерттелуге алынған кезеңдегі оқиғалар мен фактілер нақты нысанға қатысты кешенді түрде сол дәуірмен байланыстырылып, ұлттық басымдылықтар мен құндылықтар тұрғысынан қарастырылып, соның негізінде оның мәні, негізгі ағымдарының бағыты және қоғамдық – саяси, әлеуметтік – экономикалық және халықтың рухани өміріндегі алатын маңызды зерттеудің өзегіне айналды.

Негізгі бөлім: Алдымен отбасылық-некелік қатынастардың дамуын қарастырғанда қарақалпақтардағы соған байланысты қандай дәстүрлер мен салттардың басымдылыққа ие болуы мен жиі қайталануы мәселесіне тоқталайық. Бірінші кезекте көп әйел алушылыққа тоқталсақ. Орта Азия халықтарында көп әйел алушылыққа тек қана дәстүрмен емес, шариғатпен де рұқсат етілгені бізге белгілі, алайда ол жаппай сипат алған жоқ. Ең алдымен ол экономикалық мүмкіндіктермен байланысты болды да, сондықтан көбінесе ауқатты жанұяларда кездесті (Кисляков, 1969:52).

Ферғананың ауқатты қарақалпақтарының екі әйел алушылығы туралы XIX ғасырдың аяғында В.Наливкин және М. Наливкиндер былай деп жазды: «Ауқатты ауыл халқында екі әйел алу-аңғардың түбінде орналасқан қыртылған жері, сондай-ақ жыл сайын жазда жайылымға кететін малы бар қарақалпақтарда, қыпшақтарда және қырғыздарда жиі кездеседі. Бұл отбасыларда бір әйелі бақшалық жерге қараса, ал екіншісі – көктем мен жазды жайлауда өткізеді» (Наливкин, 1886:31).

Ал, Т.А. Жданко мен А.Т. Бекмуратова қарақалпақтарда патриархалдық тұрмыс пен оған деген отбасы мүшелерінің қарым-қатынасының тұрақтылығын атап өтеді. Отағасының билігі шексіз болған. Оның жөн сілтеуі бұзуға болмайтын заң еді. Әкеге қарсы келуге, онымен салғыласуға тыйым салынған. Әкесі, әдетте ұлына қалыңдықты өзі таңдаған, тіпті бөлінгеннен кейін де ұлдары өз бетімен еш мәселені шешіп, шаруашылықты жүргізе алмады. Ұлы, қызы немесе әйелі үшін отағасы – әкенің қарғысын алу ең үлкен бақытсыздық болып саналды. Отбасында әйелдің жағдайы ауыр болды. Ол отбасының толыққанды мүшесі деп

есептелмегендіктен, әкесіне, кейін күйеуіне бағынуға тиіс еді. Әкесі қызының келісімінсіз оны қалың малға сатты. Күйеуі кез-келген сәтте ешқандай себепсіз ажыраса берді. Әсіресе, жанұяда үйдің барлық жұмыстарын істейтін, отбасы мүшелерінің барлығына бағынуға тиіс келіннің жағдайы мүшкіл болатын.

Қарақалпақтар экзогамиялық нормаларды ұзақ уақыт бойы сақтаған. «Экзогамия - ру ішіндегі некеге тыйым салу қарақалпақтардың қоғамдық құрылысындағы өте ертедегі қалдықтарға жатады», - деп жазады қарақалпақтар тұрмысын зерттеуші Т.А. Жданко (Жданко, 1962:92). Бір рудан шыққан әйел мен ер адам қанша ұрпақ ауысса да некелесе алмаған. Бұл барлық қарақалпақ руларында кездеседі, тек қаңлы мен қайшылы руларын қамтымаған. Қаңлы руының экзогамияның бұзылуының себебі ертеректе ол ірі тайпа болғанымен, кейін сан жағынан азайып ру ғана болып қалған. Ал, қайшылы руына қатысты себеп әрі айқындалмаған.

Хорезмдік қарақалпақтарда экзогамияны бұзғандар жазаланған (рудан қуылған). Бұхарлық қарақалпақтардың салтында да экзогамия болған. Оны Л.С.Толстова атап көрсеткен болатын. Алайда, таң қаларлығы осы автордың айтуынша экзогамия Самарқанд пен Ферғана даласының қарақалпақтарында жоғалған: «Некелескен кезде күйеу жігіт пен қалыңдықтың рулары ескерілмейді. Мысалы, ақ-маңғыт руынан шыққан жігіт осы рудың қызына үйлене алады» (Толстова, 1959:114). Айталық, қарақалпақтармен көршілес жатқан, Амударияның орта ағысының маңында орналасқан түрікмендерде рулық экзогамия болмаған, оның орнын мал-мүлікті өз руында қалдыру мақсатын көздейтін рулық эндогамия алмастырған. Алайда өзге тайпалардан қыз алған адамға қарсылық білдірілмеген (Кисляков, 1969:53).

Неке түрлері. Біздің түсінігімізде, «неке түрі» дегенде некенің қандай негізде құрылатыны туралы ой қалыптасуы керек. Белгілі этнограф Н.А. Кисляков Орта Азия халықтарында отбасын құру немесе некелесудің төменгідей түрлерін атап көрсетеді:

1. XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында Орта Азия халықтарында некелесудің ең негізгі түрі қалыңдықты қалыңмал төлеп алу арқылы жүзеге асатын некелесу болды;

2. Патриархалды-рулық құрылыс жүйесінің әлсіреуіне байланысты моногамды неке;

3. Әменгерлік салт (левират);

4. Сорорат (балдызды алу);

5. Бесіктен атастыру (ақлай құда).

Ең бірінші қалыңмалға тоқталайық. Қалыңмал қызды тәрбиелеп, өсірген әкесіне және шешесіне «сүт ақы» ретінде төленген. Айталық, қалыңмал төленіп болғаннан кейін жас жұбайлардың біреуі қайтыс болса қалыңмал қайтарылған. Алайда басқаша жағдайлар да кездескен: егер күйеу жігіт қайтыс болса - қалыңдықты оның ағасына немесе туысына әйелдікке әперіп, ал қалыңдығы қаза болса-күйеу жігіт қалыңдықтың сиңілісін немесе туысқан қызын ала алған. Некелескен кезде қалыңмалдың мөлшеріне де ерекше мән берілген. Қарақалпақтарда қызды күйеуге қалыңмалсыз беру оның отбасы мен туысқандары үшін ұят саналған. Қалыңмалды төлеу қиынға соққандықтан, күйеуі әйелінен 20-25 жас, кейде одан да үлкен болуы жиі кездесті. Қалыңмалды алу үшін ата-анасы қызын түрін де көрмеген, ұнатпаған немесе жек көретін адамына тиюге де мәжбүрлеген.

Қарақалпақтар арасында қалыңмал мөлшері көп болған. Мәселен, қалың ірі қара мал мөлшерімен белгіленген. Құдалардың байлығына қарай ол 40, 60, 80 не 100 бас ірі қараға (тууар) есептелген.

Т.А. Жданконың еңбегінде (Жданко, 1962:497): «тууар құрамына алты жақсы: мылтық, бас ат ер-тұрманымен, шет (жас) ат, бас өгіз, шет (жас) өгіз және сегіз жел баспақ (қысыр құнажын) кіретін. Осылардың бәрі 28 сиырға теңелетін.

Ал қалыңға 60 тууар болған жағдайда 6 жақсыға 12 сиыр қосатын. Жасау құрамына бір ат жегулі арбасымен, киім-кешек, әр түрлі ұсақ-түйек», – деп көрсетіледі. Бірақ тууардың мөлшері заманның өзгеруіне байланысты шартты болып, оның саны әрбір аймақтарда өзгеріп отырды. Қалыңмалдың орта мөлшері 8 ірі қара малға, 8 ұсақ малға, 4 атқа, 5 пұт тұқымға, 10 пұт ұнға, 8-25 матаға (5 аршын бойынша), әр түрлі азық-түлікке (қант, темекі, құрғақ жемістер) теңестірілді. А.Т. Бекмұратова өзінің еңбегінде (Бекмұратова, 1967:13): «Кейбір жағдайларда қалыңмал алдау мен алыпсатарлыққа айналатын, содан кейін қызды басқа біреуге күйеуге беру жөнінде әр түрлі себептерді ойлап табатын. Қалың біртіндеп ақша түріне айналады» деп атап көрсетеді.

Л.С. Толстованың мәлімдеуінше зеравшандық қарақалпақтарда қалыңмал мөлшері 20-дан 200 қойға дейін жеткен. Ал Ферғаналық қарақалпақтарда тұрмысы орташа отбасыларда ол 7-9 ірі қара малды құраған. Ауқатты адамдарда қалыңмал мөлшері 30-35 ірі қараға, кейде тіпті 40-80 бас малға жеткен (Толстова, 1963:96).

Бұл орайда қазақтардың қалың малы жөнінде этнограф Арғынбаев былай деп көрсетеді: «Қазақтарда қалың мал мөлшері бес түрлі. Олар:

1. Жүз қырықтың қалыңы (бұл 100 қой, 40 ірі қара деген келісім). Бұл байлар, билердің қалыңмалы;

2. Жүз жиырманың қалыңы (бұл 100 қой, 40 ірі қара деген келісім). Орташа байлардың қызының қалыңмалы;

3. Қырық жетінің қалыңы (бұл 40 қой, 7 қара) - бұл байлардың қатын үстіне кедейлердің қызын алғанда төлейтін қалыңмалы;

4. Он екі қара (дөңгелек қалың) орташаның қалыңмалы;

5. Сегіз қара-кедейлердің қара малы (Арғынбаев, 1975:112).

Сонымен, әйел алу үшін міне осындай мөлшерде қалыңмал төлеу орташалардың жағдайын нашарлатты, ал кедейлер болса қалыңмалға ақша жинау үшін жылдар бойы жалшы болып жұмыс істеп, тіпті қырық жасқа дейін үйлене алмай жүрді. Үйленген күннің өзінде жиналған дүниесін қалыңмалға беріп, мұқтаждықтан арыла алмады.

Қыздың ата-анасы өз тарапынан жасау берді (бау-шуу). Кедей адамдардың байлармен салыстырғанда жасауы да қарапайым еді. Жасаудың құрамына киіз үй, оның жабдықтары, көрпе-жастық, қалыңдықтың киімдері кірді.

Қалыңмалсыз үйлену мүмкін емес болғанмен жасаусыз күйеуге тие берген. Тек енесі кейде бетіне басатын. Жасау келінінің жеке мүлігі деп саналады. Бірақ отбасы кедей болса, келіннің жасауын қайынсіңілісі күйеуге шыққанда бере-берген, келін оған қарсылық білдіре алмады.

Қарақалпақтардың үйлену тойы төрт негізгі кезеңнен тұрады:

1. Құдаласу;

2. Екі жасты атастыру тойы (қалыңдықтың үйінде өтетін пата той);

3. Некелесу тойы (қалыңдықтың үйінде өтетін негізгі той);

4. Күйеу жігіттің үйінде өтетін той (уллы той).

Қарақалпақтарда балаларын *бесіктен* немесе анасының құрсағында жатқанда атастыру көп тараған, ол «ақлай құда түсу» деп аталды. Бесік құда тек қарақалпақтарға ғана тән нәрсе емес. Оның Орта Азия халықтарының көбіне болғандығын Н.А. Кисляков атап көрсеткен болатын (Кисляков, 1969:87). Н.А. Кисляковтың айтуынша, мұндай құдалар шамасынша бір-біріне сый-құрмет көрсетіп, кейде балаларының көйлектерінің етегіне ішек салып, олардың бірінің күйеу, екіншісінің қалыңдық болғанын әйгілеген. Мұндай құдалар арасында қалыңмал мөлшері де кейде шағындау болған. Сайып келгенде, бесіктегі нәрестелерді атастыру әдетінің түп тамыры өте көне замандарға яғни аналық дәуірге кететін тәрізді. Ана үстемдігі дәуірінде бір аналық рудың ұлдары туысымен екінші аналық рудың қыздарының күйеулері болып саналса, екінші аналық рудың қыздарының күйеулері болып

саналатын неке түрін Л.Я. Штернберг ортодоксалды неке деп атаған (Штернберг, 1933:136). Сөйтіп ортодоксалды неке топтық некеден дара некеге өтуі кезеңімен тығыз байланысты болған.

Бесік құдалықтың ортодоксальды некемен ұштасатындығын гияяктар арасындағы деректер негізіне сүйене отырып, Л.Я. Штернберг: «Әрбір ұл тапқан әйел босанысымен қызы бар туысына балаларды атастыру керек екенін дереу өтініп, құда түсетіні де, олардың білектеріне иттің жүнінен иірілген жіп байлайтын» - дейді.

Құда түсу арқылы некелесудің бұдан өзгеше де түрлері болады. Оған ең алдымен қарсы құда болу әдетін жатқызу керек.

Қарсы құдалық үш құданың (А, Б және В) арасында да болатындығын Л.Я. Штернберг келтірген, яғни А ұлын Б-ның қызына атастырса, Б ұлын В-ның қызына, ал В ұлын А-ның қызына атастыратын болған. Қарсы құдалықтың жоғарғы келтірілген түрлерінің қайсысы болсын неке құрудың ортодоксалды көне түріне жататындығын, яғни оның қалдығы екенін алғаш рет гияяктар дерегіне сүйене отырып Л.Я. Штернберг дәлелдеген болатын.

Тіпті, егер балалары есейсе де, олардың тағдырын ата-аналары шешкен. Қалыңдық таңдағанда жігіттің туыстары оның түріне, пысықтығына, отбасылық жағдайына аса мән берген.

Мәселе шешілгенде құда, яғни жаушы жіберген. Оған ықпалды, беделді адамды таңдаған.

Құда күткенде қыздың барлық ағайын-туысы жиналған (кішігірім той – «*пата той*»). Егер екі жақ та некеге қарсы болмаса, қалың мал туралы және үйлену тойының уақытын келіскен. Неке туралы келісімнің белгісі ретінде қыз жақ құдаларға қарғыбау сыйлап, май қосылған тары - майсөктен дәм татырған.

Пата той күні құдаларға кетер алдында қыз жақ «тоғызлық», яғни тоғыз зат сыйлық ретінде берген, олар: екі білезік, бес тақия, мата қиықтары (Этническая история, 1989:58). Бұған ұқсас дәстүр XIX ғасырда қазақтарда болған. Этнограф-ғалым Х.Арғынбаевтың айтуынша XIX ғасырда қазақтарда қалыңдықтың қалың малы мен жасауы «тоғыздық» бойынша анықталған (Арғынбаев, 1975:86). «Тоғыз» санының ырым-жораларда ұзақ сақталуы жасауға байланысты көне наным-сенімдермен ұштастырылады. Қалыңдықтың жасауының құрамына ауқатты адамдарда киіз үй, неке киімі, қоржын, қалыңдықтың әшекейлері енген. Аталған заттың біреуі болмаса, кейде неке тойын артқа шегерген.

Пата той (құда түсу) күні міндетті рәсімнің бірі - нан сындыру болатын; Осы арқылы екі жақ келісімді бұзбау туралы бір-біріне уәде берісті. (Самарқандық, Ферғаналық). Бұхарлық қарақалпақтарды үйлену тойына байланысты салттарында *маслахат - той* (ақылдасу тойы) маңызды роль атқарды. Бұл тойда екі жақ негізгі тойдың (қатта той) өткізу барысын ақылдасқан (айталық, тойға қанша мал сою керек (сойымлық), бөйге, лақ тартысудың жеңімпаздарына қанша мөлшерде сыйлық дайындау сияқты мәселелер).

Жекелеген жағдайларда өзара келіскеннен кейін неке қию рәсімі өткен. Қалыңдықтың үйінде той жасалып, оған күйеу жігіт туыстарымен, дос-жарандарымен келген. Әдетте, үйлену тойы мен қалыңдықты күйеу жігіт жақ үйінен алып кеткенге дейін қалың мал төленіп бітуі тиіс еді; егер күйеу жігіттің отбасы нашар тұрса, үйлену тойы да ұзақ уақытқа созылады.

Бұл кезеңде екі жас ұрын кездесіп тұрды (күйеулеу). Ол туралы қыздың ата-анасы ғана емес, бүкіл ауыл хабардар болса да, үйреншікті нәрседей қабылдады. Екі жастың кездесетін жері қыздың ағасының үйі болды. Кейде тіпті қыздың аяғы ауырлап, әкесінің үйінде босанған (оң жақта туш-оң босағада туу). Бұл қыздың әкесі, отбасы үшін ұят саналмаған. Сөйтіп, қыздың әкесінің үйінде туылған бала қыздың ата-анасының тәрбиесінде қалған.

Қызға күйеуінің үйіне кеткенше еркін жүріп тұруға рұқсат етілген, атап айтқанда, отырыстарға барып, бозбаламен қалжыңдасу т.б. Осыған байланысты қыз болашақ күйеуінен емес, басқа адамнан аяғы ауырлаған оқиғалар кездескен. Бұл үшін қыз кінәланбаған. Ал баланы болашақ күйеу асырап алған (Кисляков, 1969:82).

Қалың мал жиналып болғанда, ол туралы қыздың ата-анасы хабардар етіліп, олар қалың малды алып кету үшін, күйеу жігіттің үйіне аттанған. Онда қонақтар үшін қой сойып, дастархан жайылған. Келген қонақтар дайындалған қалың малды түгендеп, мұқият тексерген. Қыздың әкесі қалың малды алғаннан кейін қой сойып, жиналған қауымға қой етін ауыз тидірген.

Үйлену тойы жақындағанда күйеу жігіт пен қалыңдықтың үйлерінде қонақтар жиналып, жиын ұйымдастырылған. Күйеу жігіттің үйіне келген қонақтар тойға көмек ретінде шама-шарқынша сыйлықтар әкелген. Сол күні қалыңдықтың үйіне жігіт жақ өгіз әкеліп, қыздың туыстарының бірі оны сойып, етінен бүкіл ауылға дәм татырған («соғым» рәсімі). Күйеу жігіт үйлену тойына келгенде қыздың жеңгелеріне ақшалай түрде көптеген кәделер берген (қызды сатып алу). Бұл тойда жігіт - жолмен жүру үшін де, ауылға кіру, киіз үйге кіру үшін де (босағадағы өтірік өлген кемпірге), «шаш сипатар», «қол ұстатар» т.б. төлем төлеген.

«Қараңғы қонақ» рәсімі. Күйеу жігіттің достары мен ағайындарының өтініші бойынша ауылдың жас қыз-келіншектерін шақырып, ойын-сауық өткізу. Күйеу жігіт ауылынан келген қыз да, келіншек те бұл ойын-сауыққа шақырылмаған (Морозова, 1960:118).

Қалыңдықты әкетер алдында қалыңдықтың туыстары «күдаларға су құю» рәсімін жасады; қыз-келіншектер мен бозбалалар кеселерге су құйып алып, күдалардың бас киімін шешіп мұздай су құйды. Әйелдер күдалардың бетіне балшық жаққан. Күйеу жігіттен, жол кәдесін талап еткен.

Қалыңдық үйінен шығар алдында мұсылманша неке қиылған. Молда, жас жұбайлардың өзара келісімін сұрайтын куәлар құда-құдағилар қатыстырылып бұл рәсім де орындалады. Су құйылған ыдысқа қыздың әкесі тиын салған. Артынша дұға оқылып судан қыздың әкесі, куәлар ауыз тиген.

Кейін күйеуінің ауылына барғаннан кейін, қыз күніндегі киімін шешіп, кимешек киген, оны алдында мүлдем өзгеше өмір күткен. Сондықтан қыз, ұзатылар алдында, қыздың жақын туыс төркіндері «хошласу дәмін» татқызған. Ұзатылып бара жатқан қыз сыңсу әнін айтып қоштасқан. Жас келіншек өзінің ауылын қимай кетіп бара жатқанда, қайғылы қоштасу әнін айтқан. Оны біздің елімізде «сыңсу» деп атаса, қарақалпақтарда «хаужар» деп атаған. Хаужардың мынадай үлгілері бар екен:

«Ақ түйенің өркеші ойнақ еткен яр-яр-ау,
Өз еліне қыз бейшара қонақ еткен яр-яр-ау,
Қызды құдай жаратқан мұңлық қылып яр-яр-ау,
Өз елінің топырағы бұйырмаған яр-яр-ау.

Хаужар айтқым келмейді арқам қозып яр-яр-ау,
Қара жібек иірдім жүндей созып яр-яр-ау.
Айналайын орамал қалдың тозып яр-яр-ау,
Адыра қалғыр ақ жаулық келдің озып яр-яр-ау.

Немесе:

Хаужар басы, ендеше, хаужар басы,
Хаужарменен құрылды қыздың жасы.
15 жаста біреуге малға беріп,
Етегімді толтырды көздің жасы.

Ақ шәйнекке су құйсам жылымайды,
Өгей емес өз анам жыламайды.
Жыламаған анамды жылатайын,

Неден көңілі қалды екен сұратайын.

Ақ отауым тіккен жер майдан болсын,
Ақ жүзімді көруге айнам болсын.
Ол жақта да қайын енем бар деп жүр ғой,
Аялаған анамдай қайдан болсын (Толстова, 1963:51).

Келін түсіру. Жас келіншекті күйеуінің үйіне арбамен әкелген. Үйлену тойының арбасы Самарқандық қарақалпақтарда - капели-арба, Хорезмдік қарақалпақтарда - богекли-арба деп аталған. Ал Нұратылық қарақалпақтарда келінді атқа мінгізіп әкелген, демек, оларға көршілес қазақтардың ықпалы тиген. Бірақ, ауылға жақындаған кезде келін, жеңгелермен бірге аттан түсіп, жаяу келген (Толстова, 1963:132).

Жігіт үйіне әкеле жатқанда қалыңдықтан жол жөнекей кәделер талап етілген (яхта-жейде, мата т.б.). Бұл рәсім жол тосу деп аталады. «Қалта ақтару» кәдесі орындалады, ол бойынша кішкене қайын сіңлілері қалыңдықтың қалтасын ақтарып, жүзіктер алған. Үйлену тойының арбаларын жігіт ауылының қыз-келіншектері қарсы алған. Жігіт жеңгесі мұрындық, ене келінге орамал тағып немесе кимешек кигізген.

Ауыл әйелдері жасаулы көштің алдынан шығып, шашу шашады. Келіннің бетіне жамылғы (чарсы) жауып, қайын атасының үйіне кіргізбес бұрын табаға салынып тұтатылған адраспанды әкеліп келіннің басынан үш рет айналдырған. Келінді үш рет иілдіріп аруақтар үшін және атасы мен енесіне сәлем салғызған. Содан соң келіннің қолына май құйған ыдысты ұсынып, отқа май құйғызған. Осы рәсімнен кейін, келінді оң аяғынан табалдырықтан аттатқызып, ішке енгізген.

Келіннің астына жаңадан сойылған қойдың терісін төсеген. Орта Азия халықтары үшін қой олардың тотемі, тек қойдың өзі ғана емес, оның терісі де өсіп-өнудің символымен қорғаушы, сақтаушы екендігі Ә.Т. Төлеубаевтың еңбегінде аталып өтіледі (Косвен, 1961:29). Қой терісін осындай сеніммен жаңа түскен келіннің астына төсеу таулы Дағыстандықтарда да бар. Олардың нанымынша, қой терісін жаңа түскен келіннің астына, үйде «береке мен байлық ынтымақ болу үшін төсейді» (Гаджиев, 1991:58).

Л. Я. Штернберг өз еңбегінде бұның шығу тегін былай келтіреді: «Анайы (приметивті) алғашқы малшылар үшін мал шаруашылығында түліктердің көбейіп, өсіп-өнуі магиялық күш ретінде қарастырылады». Ең алғашқы үйретілген ешкі түлігінің көбеюін күш ретінде есептегендіктен, оның осы қасиетін дарыту мақсатымен әйелдер ешкі терісінен киім жасап та киген ... Ешкі соңынан сахнаға қой мен қошқар шығып, негізгі көбейіп, өсіп-өну культінің рөлі бұларға ауысады. Ежелгі Египеттің қалалары Фива мен Мендесте құдайлар Нут пен Птаның баласы Осирис қошқар бейнесінде беріліп, тіпті Мендесте оның алдында әйелдер шешініп одан құнарлылық пен көбею, өсіп-өну күшін бойларына дарытуды мақсат етіп, әдетке айналдырған. (Штернберг, 1933:43).

Қырғыздарда жаңа үйленгендерді лақтың өкпесімен қағу ғұрпы бар. Оның мағынасы - келешекте оларды бақытсыздық пен қаскөй күштердің зұлымдығынан құтқару үшін болса, екінші жақтан өсіп - өніп көбеюіне жол ашады екен (Домусльманские верования, 1975:310).

Жас келін оттан айналуға тиіс болды. Бұдан кейін шашу рәсімі жасалды. Келін иіліп сәлем беріп, саусақтарын босағаға тигізіп, сосын маңдайын ұстаған. Енесі келінінің маңдайына ырымдап май немесе ұн жаққан.

Бұл күні екі жақтың туған-туыстары жиналып «уллы той» басталған. Бұл той әдетте екі күнге созылған («келин тушті той»). Тойда мол дастархан жайылып, бахшылар ән айтып, бәйге ұйымдастырылып, лақ тартысқан.

Жігіт үйіндегі тойдың негізгі рәсімі «бет ашар» болатын, яғни келіннің бетін ашу. Бұған дейін келіннің бет жүзі көрсетілмеді (чарсы). Беташарды әдетте жігіттің

жора-жолдастарының бірі орындады. Ол келінді ата-енесімен, қайын жұртымен таныстырды. Ал келін өлеңде айтылған адамдарға иіліп сәлем береді. Мысалы, бет ашардың мынандай үлгісі бар екен:

Дарбазасы даңқ еткен,
Даңқы Самарқанға жеткен,
Исақ бабамызға бір салам.

Немесе әзіл - сықақ түріндегі өлең жолдары мынандай болған:

Тамбашида пахал йоқ,
Сипаласа сақал йоқ,
Абдуллаға бир салам.

Беташардан кейін бірнеше ырым -жоралғылар жасалды. Мысалы, келін бай болу үшін қолын ұнға салған. Н.А. Кисляков: «үн тек байлық қана емес, сонымен қатар тазалықтың, молшылықтың белгісі» - деп түсіндірді (Кисляков, 1969:28). Содан кейін жас келін отқа май құйған (және бір қызығы оны тоғыз рет қайталаған). Қарақалпақтардың ырым-жораларында «тоғыз» санының кездесуі кездейсоқ емес. Зерттеуші Д. Банзаровтың мәлімдеуінше 9 санын моңғолдар да қасиетті деп санаған: мысалы, Шыңғысханның жасағынан (урлук) саны 9 болса, рудың туына (бунчукқа) жылқы қылынан жасалған 9 бума қыстырылған (Банзаров, 1955:60).

Мысалы, XV ғ. І-ші жартысында Венеция емшісі татар ханына, татарлардың салт бойынша 9 түрлі заттай сыйлықтар тарту еткен. 9 санын сондай-ақ якуттар, буряттар, нанайлықтар, эвенктер қасиетті деп есептеді. Мәселен, якуттар Джогогой піріне (ірі-қара малдың пірі) 9 бұйым сыйлаған (Зеленин, 1930:313).

Қазақтарда құдаларға киіп кигізгенде де «тоғыз» саны ескерілген (мысалы, екі білезік, бес тақия, маталар) т.б. Ал қайын атасы келінге өз батасын берген (патия):

Алдына бала толсын,
Қораңа мал толсын.
Көзің көрсін,
Қолың тұтсын.

«Уллы тойда» қалыңдықтың әкесі, күйеу жігіттің әке-шешесіне өз сыйлықтарын тарту еткен. Осы уллы тоймен қарақалпақтардың тойы аяқталады.

Әмеңгерлік салт (левират). Егер некелесіп, отау құрғаннан соң әйелі өліп, ері түл қалса, онда қайын жұртына әйелінің сәукелесі мен кейбір бағалы заттары қайтарылған. Жесір қалған әйел секілді ер адам аза тұтып, жылын (асын) күтіп отырмаған. Ал, жесір әйелдің жөні басқа. Күйеуі өлген қара жамылып, оның орнын бір жыл күткен. Азалау мерзімі бітіп, асы берілерде әйел ең соңғы рет жоқтау айтып қоштасқан.

Күйеуінің туған туыстарының арасында жесір әйелге сай келетін еркек кіндік табылмаса немесе әйел қандай жағдайда болмасын күйеуге шыққанға қарсы болса онда өлген жұбайының дүние – мүлкін «тереке» яғни «иесіз, қожасыз қалған дүние – мүлік», - деп жариялаған. Бұл мүліктің қажетті бөлігі өлікті жерлеуге жұмсалған, 1/8 – бөлігін жесір әйелдің тұрмысқа шығатын қызы болса, соған жасау ретінде беріліп, ал одан артылса, яғни қалған дүниені, жесір әйел өзі иемденетін болған екен.

Егер жесірдің балалары болса, әмеңгерлік салт (левират) міндетті түрде орындалған. Жесір басқа рудың адамына, марқұм күйеуінің ағасының рұқсатымен ғана тұрмысқа шыға алған. Оның өзінде балаларын күйеуінің ағайын-туысына тастап кетуі керек еді. Левират – әйел үшін өте қиын салт болатын. Кейде әмеңгерлік салт бойынша жасы келген әйел кішкентай балаға тиюге мәжбүр болған. Ол үшін әйел жылдар бойы «күйеуінің» ер жеткенін күтумен, қартайып та кеткен.

Мысалы, қарақалпақтармен көршілес орналасқан, Ферғаналық өзбектерде В. және М. Наливкиндердің айтуынша XIX ғ. аяғы XX ғ. басында левират болмаған: «Күйеуі қайтыс болса, әйелге толығымен еркіндік беріледі. Тек әйелге тез арада

күйеуге шығуына жол берілмеген. Жесір әйел қалауынша күйеуінің атауының түтінін немесе бала-шағасымен басқа жаққа көшіп те кеткен. Күйеуінің ағайын туысы оған қарсылық білдірмеген» (Наливкин, 1886:231).

Сөйтіп, қарақалпақтарда жесір әйелдің күйеуінің руластары балалардың сыртқа кетпеуіне, әйелді басқа руға жібермеуге шама-шарқынша тырысып баққан («жесиримизди башқаға бермейміз») (Толстова, 1963:152).

Сорорат – өлген әпкесінің орнына кіші сіңілісін күйеуге беру. Бірақ, бұл дәстүр Қарақалпақстанның барлық жерінде орын алмаған. Л.Толстованың мәлімдеуінше, мысалы, ферғаналық қарақалпақтарда: «Егер атастырғаннан кейін үлкен қызы қайтыс болса, онда орнына әке-шешесі кіші сіңлісін сол руға күйеуге берген. Егер бергілері келмесе қалың малды қайтарған» (Толстова, 1963:155).

Отбасылық - некелік қарым - қатынастағы тыйымдар.

Л.Я. Штернбергтің тұжырымдауынша отбасылық некелік тәртіптегі тыйым салулар мынадай екі мақсатты көздеген:

1. Жұбайылар арасындағы қызғаныш сезімін әлсірету

2. Бір-бірімен некелесуге тыйым салынған адамдар арасында жыныстық қатынасқа дейін баруына жол бермеу үшін;

Бірінші топтағы тыйымдар негізінен жынысы бір, бір тапқа жататын, мысалы туған ағайындылар арасында болды.

Екінші топтағы-тыйымдар барлығына бірдей еді (Штернберг, 1933:95). Қарақалпақтардың отбасылық некелік қарым-қатынастарындағы тыйымдарды үш үлкен топқа бөліп қарастыруға болады:

қалыңдық пен күйеу жігіт арасындағы тыйым

келін мен оның күйеуінің туыстар арасындағы тыйым.

күйеу бала мен қайын жұрты арасындағы тыйымдар.

Этнограф Н.П. Дыренкова тыйымдардың өзін мәні бойынша мынадай топтарға жіктеуді ұсынған:

бетпе - бет кездескенде бет - жүзін көрсетпеу;

дене мүшелерін жалаңаш күйде көрсетпеу (мысалы , келін жалаңаш балтырын көрсетпеген)

әдепсіз сөйлеуге тыйым салу

өз атымен атауға тыйым салу;

Орта Азия халықтарында болашақ жұбайлар арасындағы тыйымдар негізіне құдаласу кезінен басталған. Құдаласу кезінде, екі жасты атастырғанда, қалың мал туралы уәделескен кезде қалыңдықты күйеу жігітке көрсетпеген. Тіпті, үйлену тойында келіннің беті жамылғымен (чарсы) жабулы тұрған.

Алайда қалыңдық пен күйеу жігіт арасындағы мұндай тыйымдар - атастыру мен үйлену тойының аралығындағы кезеңде жігіттің ұрын келуіне бөгет болмаған. Мұндайда қыздың ата-анасы, әсіресе , әкесі білмеген кейіп танытқан.

Келін мен қайын жұртының арасындағы тыйымдар. Келін мен қайын атасының арасындағы тыйым, әсіресе қатаң тыйым болып саналады.

Өзге босағаға алғаш түскен кезде келін қайын атасына мүлдем көрінбеуге тырысқан. Егер жас жұбайлар жеке отауда тұрса, келіге қайын атасының отауына кіруге тыйым салынған. Қайын атасы жас жұбайлардың отына кірген жағдайда, келін сыртқа шығып кеткен. Егер екі жас күйеуінің ата-анасымен бірге тұрса қайын атасы бар кезде келін шымылдықтың астында отырған. Таң ертең келін қайын атасынан бұрын оянып, ертерек сыртқа шығып кеткен, кешкісін қайын атасы келгенше, ертерек шымылдығының астына кіріп кеткен.

Алайда, тыйым тек бірінші бала дүниеге келгенше ғана жасалған. Келін мен қайын атасының мұндай тыйымды тоқтату үшін «отқа кіргізу» рәсімі жасалған. Бетін жамылғымен жабылған келін қайын атасының отауына кіргізілген.

Келіннің бетін, әдетте, кішкене ұл бала ашқан. Келін отқа май құйып,

қайын атасы өз тарапынан келінге батасын берген. Келін мен қайын атасының арасындағы желесі тыйымдар тұрақты болатын. Келін қайын атасының көзінше жалаң бас жүрмеген, ата-енесі тұратын үлкен үйдің төріне шықпаған. Қайын атасының төсегіне отырмаған. Бұл әдет ата-ене отырған үлкен үй, қара шаңырақты сыйлау, құрметтеу, оған табынудың нышаны тәрізді. Қайын атасы да келініне тізесін көрсетпеген. Келіннің төсегіне отырмаған. Келін мен қайын атасы қалжыңдаспаған. Келін, сондай-ақ қайын атасының және қайын ағаларының атын атай алмаған. Тіпті, солардың атымен аттас заттың атын атамаған. Әдетте атасын ол кәсібі бойынша (ұста, молда), немесе кейде есімін өзгертіп те атаған: мысалы, Өмірші орнына-«жаны ұзақ» т.б. деп (Кисляков, 1969:175).

Қарақалпақтарда (басқа түркітілдес халықтарда да, қазақтарда, қырғыздарда) кейін әзілге айналған мынадай аңыз тараған: «жас келіннің қайынағаларының есімдері Қамышбай, Өзенбай, Қасқырбай және Пышақбай екен. Бір күні күйеуі өзеннің жағасында қасқыр қойды жегелі жатқаның көріп, әйелін пышаққа жұмсайды. Сасқалақтаған әйел үйіне келіп былай деген «сарқыраманың ар жағында, сыбдырламаның арасында, ырылдаған маңырағанды жегелі жатыр, қайралғанды апаруым керек», – түсіндірген. Бұл қарапайым әзіл әңгімеден отбасылық-некелік қарым-қатынастардағы тыйымдардың рөлін айқын аңғаруға болады.

Дәл осындай жағдай қазақтарда да кездеседі. Ол туралы Ы.Алтынсарин да атап өткен. Жеңгесі қайнысын еркелетіп атаған. Мысалы, Нұр-Ата қарақалпақтарының үйлену тойының әні «Беташардан» үзіндіге назар аударсақ:

Ана отырған қайын инің

Оған да бер бир салам

Атын-егер сұрасан

Ол сен үшін-мырза аға

Бұдан байқайтынымыз, келін, тіпті жасы кіші қайын інісінің есімін атамаған. Ұқсас дәстүр қазақтарда да бар екенін Н.С. Сабитов те мәлімдейді: «Қазақтарда келін күйеуінің туыстарын есімімен емес, өзі ат қойып, еркелетіп атаған» (Сабитов, 1950:33).

Күйеу жігіт пен қайын жұрты арасындағы тыйымдар. Т.А. Жданконьң айтуынша күйеу жігіт те қалыңдығының туыстарына көрінбеуге тырысқан. Әдетте, ұллы тойдан кейін қайын жұрты күйеу баласын дәмге шақырған. Бұл рәсім «күйеуди уйге киргизиу» деп аталды (Жданко, 1962:192).

Әйелдің «бет-жүзін көрсетпеу салты» тек ферғаналық қарақалпақтарда орын алған. Оларға, әрине өзбектердің белгілі бір дәрежеде ықпалы тиген. Ал хорезмдік, самарқандық, бұхарлық, түркістандық қарақалпақтарда мұндай салт болмаған.

Баланың дүниеге келуі мен тәрбиесіне қатысты ырым –жоралғылар. Орта Азия халықтары үшін көп ұрпақ қалдыру – олардың ұлттық сипатын айқындайтын жекелеген ерекшеліктерінің бірі. Бұған себеп – біраз уақыт бұрын болған ру-тайпалық қатынастар. Ол бойынша қандас туыс көп болуы керек еді. Ағайынның көп болуы ел арасында беделдің артуына себепші болатын. Туысы жоқ адамға жек көрінішпен қарап, ал баласы жоқтарды-организмнің кемшілігі деп емес, “күдайдың қаһарына” ұшырағандар деп есептеді. Сондықтан көп балалы болып, ұрпақ қалдыру-әрбір адамның бақыты еді. Жоғарыда аталған үйлену тойында осыған байланысты көптеген ырым-жоралғылар жасалған. Қарақалпақтарда шымылдықты тігу міндетті түрде көп балалы, дені сау көрі әйелге жүктелген. Үбірлі – шүбірлі болсын деген мақсатпен, өзбектерде мысалы, үйлену тойындағы жасаулы арба үйге жақындағанда, келіннің тізесіне ұл баланы отырғызған.

Ұзату тойында, барлық Орта Азия халықтарында қалыңдыққа кигізілетін киімді дені сау, үбірлі-шүбірлі көрі әйел кигізген (Снесарев, 1962:77).

Алайда, үйлену тойында жасалатын ырым-жоралар жас-жұбайлардың болашақта тек үбірлі-шүбірлі болсын деген мақсатты көздеп қана қоймай,

сонымен қатар бұл ырымдар келінге көз тиюден сақтады.

Мысалы, Хорезмде (қарақалпақтарда) үйлену тойының арбасында келінді әкеле жатқанда, кейбір көре алмаушылар бейіттен алынған бір уыс топырақ шашып жіберген. Егер арбадағы келінді қорғаушы шам өшіп қалса, ол бақытсыздыққа әкеледі деп санады (Снесарев, 1962:91).

Отбасылық рәсімдердің ішінде, әсіресе маңызды орын алатыны баланың дүниеге келуі мен тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрлер.

Үлкен патриархалды отбасында ұлдың дүниеге келуі, әсіресе, тұңғыш ұл, үлкен қуаныш, себебі ұл болашақ үйдің мұрагері, қамқоршысы деп ерекше қадірлеген. Екіншіден, ұлдың дүниеге келуі отбасына ер баланың керектігі жеке меншіктің шығуы, байлықтың жеке отбасыларының қолына шоғырлануы - өмір бойы жинап-терген мүлкі мен малдарын өз мұрагерлеріне қалдыру мақсаты да ескерілген. Үшіншіден, отбасына ер баланың керектігі үлкен патриархалды отбасының шығуынан бері, атадан балаға беріліп келе жатқан салт-дәстүр.

Бала шыр етіп дүниеге келгеннен-ақ оның өмірін сақтау үшін бірқатар ырым-жоралғылар жасалған.

Мұндай мақсатты көздеу – ертеректе Орта Азиядағы бала өлімінің деңгейінің жоғарылығымен түсіндіріледі. Мысалы 10-12 баласы бар жанұяда кемінде 2-3 баласы ғана тірі қалып отырған. Медициналық көмектің нашарлығы, халық емінің болмашы ғана әсер етуі – бала өлімінің көптігінің себебі болатын.

Қарақалпақтарда жаңа түскен келінге жүкті болу жайлы болған. Жас келіннің бойына бала біткенін сезген енесі, оны өз қамқорлығына алған. Абысын-ажын ауыл әйелдерін шақырып “күрсак” тойын өткізген. Мұны “күрсак шашу” деп атаған.

Келіннің аяғы ауырлауының алғашқы белгісі - оның белгілі бір тағамға жерік болуы еді. Жеріктіктің сипатына қарай болашақ нәрестенің тіпті жынысын анықтаған. Мәселен, әйел жабайы аңдар: жолбарыс, қасқыр, аюдың етіне жерік болса, болашақта ұл бала туады деп пайымдалған. Егерде тәтті тағамдарға жерік болатын болса – болашақта нәрестесінің қыз болатынына кәміл сенген.

Егер аяғы ауыр кезде адамның жерігі қанбаса, анасының күрсағында сәби де дұрыс дамымайды деп түсінген. Тіпті, сәбидің аузынан сілекейдің тоқтамай ағуын да осымен байланыстырған.

Екі қабат келіншекті үйде жеке жатқызбаған. Түйе етін бермеген. Олардың түсінігі бойынша түйе етін жеген келін баласын 12 ай көтереді деген сенімде болған. Бұл ырым қазақ және түрікмен халықтарында да бар. Сәбидің ұйқысы шала болады деп келінге құс етін, нәрестенің аузы “қоян жырық” - болады деп қоян етін бермеген. Мұндай түсінік пен ырымдар қазақ, өзбек, тәжік, түрікмен халықтары арасында кең тараған. Қарақалпақ әйелдері қазақ әйелдері секілді түйенің сакральді магиялық күшіне сенген. Сол халықтардың түсінігі бойынша, егерде аяғы ауыр әйел түйенің бауырынан не алдынан үш рет өтсе, онда баланың түсіп қалмауының алдын алады. Әрі уақытында босануға көмек етеді деп ырымдаған. Егерде ауылда түйе болмаса, онда түйе сияқты етіп маталардан, таяқтан түйе бейнесін жасап немесе жерге түйенің суретін салып, оның үстінен үш рет аттатқызған, кейде айналдырған.

Зороастризмнің көне жазбасы Авестада түйе өсіп-өнудің, ұрпақ өрбітудің негізгі күшінде бейнеленген.

Екі қабат әйелдің толғағы басталған кезде оны бөлменің сол жағына жатқызған. Орта Азия халықтарының көне наным–сенімдері бойынша босағаның оң жағы - әйелдердікі, сол – жағы қонақтарға арналған. Босағаның сол жағына негізінен ыдыс-аяқ, азық-түлік және үй шаруашылығына қажетті заттар қойылған. Ал, кіреберісте ат әбзелдері, ер-тұрман, мылтық тұратын. Яғни, қарақалпақтар босағаның сол жағына “таза емес” заттарды қойған. Аяғы ауыр әйелді босағаның оң жағына сол себепті жатқызған. Толғатқан әйелдің шашын тарқату, үйдегі кебезелердің сандықтардың немесе аузы буылған қаптардың жібін шешіп босату әйелдің

толғағын жеңілдетеді деп сенді. Қазақ халқының салт-дәстүрлері сияқты қарақалпақтарда да екіқабат жас келінге тіл-көз тимесін деп құраннан молдаға дұға жаздырып, бойтұмар жасауды дәстүрге айналдырған, осы дәстүр өзбектерде жүрген немесе, жеті ұсақ тасты тұмарша етіп шүберекке тігіп камзолының желкесіне астыңғы жағынан көзге түспейтіндей жапсырып тігіп келіннің төсегінің іргесіне темір қару: балта, қамшы, қару-жарақ, бүркіттің тұмсығы салынған. Мұның бәрінен жын-шайтан, пері-албастылар сескенеді деп ырымдаған (Толеубаева, 2004:125).

Бала дүниеге келген күнен бастап 40 күн толғанша (чилля) анасы екеуі ерекше қорғалады. Себебі балалар өлімінің басым көпшілігі осы кезеңде болатын. Қарақалпақтарда бала туылған кезде алғашқы үш күнде, ұйықтамаған, жын – шайтандардан қорғаныш ретінде отты сөндірмей жағып қойған. Әйел босанған соң баланың жолдасы түсісімен оны тазалап жуып, бөтен біреулерге көрсетпей адам баспайтын таса жерге көмгізген. Ол үшін тереңдігі бір метрдей шұңқыр қаздырып, оның бір бүйірін үңгіп ақым жасайды. Сол ақымға бала жолдасының кіндігін жоғары қаратып салады да шұңқырға жолдас жуылған қанды суды төгіп, көміп тастаған. Өзбектерде, мысалы, бала жолдасын жеміс ағашының астына көмген.

Бала жолдасын көмуді бөтен көзден жасырып істеудің өзінше себебі болған. Қарақалпақтардың түсінігінше, туған баланың кіндігін (жолдаста қалған кіндіктің жартысын) бедеу әйел аяғымен басса, босанған әйел бұдан былай бала таппайды, оның бала табу қасиеті бедеу әйелге ауысып кетеді деген сенім болған.

Бала жолдасының кісі баспайтын жерге адамша жерленуі, бөтен адамнан оны бірнеше күнге дейін қорып жүруі, баладан үзіліп түскен кіндікті көп уақытқа дейін сақтау әдегі әсіресе Хорезм өлкесінде (қарақалпақтар мен өзбектерде) кең тараған. Салыстырмалы түрде, мысалы, Хорезмдік өзбектер мен қырғыздарға бала жолдасы мен бірге асық көмген (Снесарев, 1962:77).

Бұл біріншіден, жолдасты жаны бар нәрсе деп есептесе, екіншіден, болашақта сәбидің ата-анасы ұлды болу үшін де осылай жасады Бұл туралы Г.П. Снесарев магиялық, не ислам дініне дейінгі сенімдер бойынша көмілетін жолдаста, сақталатын кіндікте бала жанының бір бөлшегі деп сенуден шыққан дейді (Снесарев, 1962:91).

Әсіресе оған әйел мен оның баласына баласы жоқ әйел жолатылмаған. Оның чиллясы жас босанған әйелге өтіп кетеді деп қорыққан. Егер мұндай әйел кіріп кетсе, бөлме адыраспанмен аласталған.

Жоғарыда атап өтілгендей қарақалпақтарда баласы жоқ әйелдерді организмнің кемістігі емес, құдайдың қаһарына немесе қарғысқа ұшырағандар деп есептеді. Егер ұзақ уақыт бойы бала көтере алмаса, әйелдер “қасиетті мазарлар” басына түнеп құрбандыққа мал шалған. Егер «әулиелі» баба бедеу әйелдің түсіне еніп аян берсе, әйел тілегі қабыл болады деп түсінген. Бірақ, әйел оны 3,7 немесе 40 күн бойы құпия қылып сақтаған. Қасиетті адамның түске енбеуі, оның әйелге наразы болуымен түсіндіріледі. Мысалы, тәуап етушінің «қасиетті» бабалар күшіне іштей толық сенбеуі; күнәсінің көп болуы және т.б. Бұл рәсімде сиқырдың, анимистік наным – сенімдердің қарақалпақтардың отбасылық ырым-жораларында ата-баба аруағына табыну әлі де басым орын алғандығын дәлелдей түседі. Мысалы, мазарда ас қалдыру, суды мазар маңындағы бұлақтан ішу т. б.

Сірә, осылай ғана, тәуап етуші әйел ата-баба аруағының қолдауына ие болған. Белгілі түркітанушы Д. Банзаров өзінің «Черная вера, или шаманство, у монголов» атты зерттеу жұмысында түркі-моңғол халықтарында ата-баба аруағына табыну дәстүрінің тамырын ежелгі көшпелілер (ғұн) заманына апарып тірейді және оның шығу тегін ғұндардың дүниетанымымен байланыстырады (Банзаров, 1955:81).

Қарақалпақ этносының қалыптасуы мен этнологиясы мәселелерін зерттегенде тірек етер сан алуан тарихи – этнографиялық және этномәдени деректердің ішінде – сол халықтың шаруашылығының және тіршілік, өмір сүру көзінің факторына

байланысты дүниеге келген әдет-ғұрыптары мен салт дәстүрлері жүйесінің ғылыми танымдық тағылымын ерекше атауға болады.

Археологиялық деректерге қарағанда анимизм, тотемизм магия – Арал маңы мекендеген көне сақ-массагеттерде (апасиаки) культтік мәнге ие болып идеологиялық танымдында бекемделген.

Қорытынды: Қорытындылай келе, Қарақалпақтардың отбасылық-некелік қарым қатынастарына байланысты әдет ғұрыптары мен салт дәстүрлерін шаруашылық және тіршілік цикліндегі жосын-жоралғылар негізіндегі жүйелерін талдауда діни қағидалардың бастамасы магияның көрінісін мынадай топтарға жіктеуге болады: апотропейлік (сақтандырушы) және протропейлік (өнім алу, әсер ету).

Апотропейлік топтамаға ырым жоралардың жын-періден қорғау мақсатындағы әрекеттері жатады: мысалы, үйлену рәсімінде:

1. Жасыру: жас-жұбайлар үшін шымылдық (чимылдық) құру, қалыңдықтың бетін жамылғымен (чарсы) жабу;

2. Жолатпау: бедеу әйелдерді үйлену тойына шақырмау, рәсімдерге қатыстырмау;

Протропейлік топтамаға:

1. Дәнекерлік (синдиасмикалық): қалыңдық дәстүрлі сыйлық “қарғыбау” тарту ету, жас жұбайлардың “қасиетті” неке суын ішуі;

2. Құнарлылық магиясымен байланысты: құдаларға “су шашу” рәсімі, құдалардың бетіне ұн жағу, келіннің бетін жас бұтақпен ашу, шашу рәсімі, негізгі салтанат тойларды үбірлі-шүбірлі әйелдің бастауы.

Сонымен қарақалпақтардың үйлену тойында жасалатын ырым жоралғыларда, басқа халықтардағыдай ата-баба аруағына табынуда маңызды орын алған.

Әдебиеттер:

Абрамзон С. М. Патриархально-общинный уклад и пути его изживания у народов Среднеазиатских республик и Казахской ССР. М., 1964.

Аргынбаев Х. А. Семья и брак у казахов. Алма-Ата, 1975.

Банзаров Д. Черная вера и шаманство у монголов // Собрание сочинений. М., 1955.

Бекмуратова А. Т. Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом. «Задача преодоления его вредных пережитков». М., 1967.

Гаджиев Г. А. Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана. М., Наука, 1991.

Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975.

Жданко Т. А. Каракалпаки. В кн. Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 1 М., 1962.

Зеленин Д. К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии // Сборник М.А.Э. Л., 1930. Т. 9.

Сабитов Н. Культура и быт казахского колхозного аула, Алма-Ата ; 1950.

Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969.

Источники историко-этнографических сведений о каракалпаках в России в XIX в // Этнографическое обозрение. М., 1999, №6.

Косбергенов Р. Положение каракалпацкого населения в Хивинском ханстве в конце XIX - начале XX века // Труды Хорезмской экспедиции. М., 1958. Т. 3.

Косвен М. О. Этнография и история Кавказа. М., 1961.

Кисляков Н. А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Л., 1969.

Морозова А. С. Следы древних форм семьи у каракалпаков // Труды

Ташкентского государственного университета. Вып. 172 Археология Средней Азии. Т. 5, Ташкент, 1960.

Наливкин В., Наливкин М., Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань, 1886.

Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. Нукус, 1959.

Толстова Л. С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX- начале XX века. Нукус-Ташкент, 1963.

Толеубаева К. М. Каракалпактар мен кыргыздардың XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы бала тәрбиесіне байланысты ырым -салттар // Вестник П.Г.У.; 2004 №2 Штенберг Л. Я. Семья и род у народов Северо-Восточной Азии. Л., 1933.

Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус, 1989.

Этнография каракалпаков в XIX- начале XX в. Ташкент, 1980

References:

Abramzon S. M. Patriarchal-communal way and ways of it eradication of the peoples of the Central Asian republics and the Kazakh SSR. M., 1964.

Argynbaev H.A. Family and marriage among Kazakhs. Alma-Ata, 1975.

Banzarov D. Black faith and shamanism among the Mongols // Collected Works. M., 1955.

Bekmuratova A. T. Family-household way of life of Karakalpaks in the past. «The task of overcoming his harmful remnants.» M., 1967.

Gadzhiev G. A. Pre-Islamic Beliefs and Rites of the Peoples of Nagorno-Dagestan. M., Science, 1991.

Pre-Muslim beliefs and rites in Central Asia. M., 1975.

Zhdank T.A. Karakalpaki. In the book. The peoples of Central Asia and Kazakhstan. T. 1 M., 1962.

Zelenin D.K. Taboo words among the peoples of Eastern Europe and North Asia // Collection M.A.E. L., 1930. V. 9.

Sources of historical and ethnographic information about Karakalpaks in Russia in the 19th century // Ethnographic Review. M., 1999, No. 6.

Kosbergenov R. The situation of the Karakalpak population in the Khiva Khanate at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries // Transactions of the Khorezm expedition. M., 1958. V. 3.

Cosven M.O. Ethnography and History of the Caucasus. M., 1961.

Kislyakov N. A. Essays on the history of family and marriage among the peoples of Central Asia and Kazakhstan. L., 1969.

Morozova A. S. Traces of the ancient forms of the family of the Karakalpaks // Transactions of Tashkent State University. Vol. 172 Archeology of Central Asia. T. 5, Tashkent, 1960.

Nalivkin V., Nalivkin M., An Essay on the Life of a Woman of the Settled Native Population of Ferghana. Kazan, 1886.

Tolstova L.S. Karakalpaki of the Ferghana Valley. Nukus, 1959.

Tolstova L.S. Karakalpaki outside the Khorezm oasis in the 19th and early 20th centuries. Nukus-Tashkent, 1963.

Shtenberg L. Ya. Family and genus among the peoples of Northeast Asia. L., 1933.

Ethnic history and traditional culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. Nukus, 1989.

Ethnography of Karakalpaks in the 19 th and early 20th centuries Tashkent, 1980

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Мухатова О.
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҮЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР
ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (XIX ҒАСЫРДЫҢ
ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІ).....5

Begalieva A., Khairullayeva V.
HISTORIOGRAPHY OF THE NEW ECONOMIC POLICY IN
40-YEARS OF XX CENTURY AND AT THE BEGINNING
OF XX CENTURY.....20

Shaimerdenova M.D.
EPISTOLARY CULTURE:
LETTERS AND POEMS FROM THE FRONT.....31

Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б.
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ.....43

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Кабульдинов З.Е., Козыбаева М.М.
ОРЕНБУРГСКАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ (КОМИССИЯ) 1734-1744 гг.
ПО КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ:
ЦЕЛИ, ЭТАПЫ, ПОСЛЕДСТВИЯ.....58

Бимолданова А. А.
ВОЛОСТНОЙ УПРАВИТЕЛЬ И ВОЛОСТНОЙ ПИСАРЬ
В АППАРАТЕ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ КОЧЕВЫХ
ВОЛОСТЕЙ АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ.....72

Бектанов А.А.
ШЫҢЖАҢДАҒЫ XIX ғ. 70-жж. САЯСИ ДАҒДАРЫС
ЖӘНЕ ҚҰЛЖА СУЛТАНДЫҒЫНЫҢ РЕСЕЙ
ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚҰРАМЫНА КІРУІ.....87

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

Бекназаров Р.А. АҚТӨБЕ ӨҢІРІНДЕГІ МҮСЫЛМАНДЫҚ САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	102
Капаева А.Т. КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: ЦЕЛИ, МЕТОДЫ, РЕЗУЛЬТАТЫ.....	111
Мұхитов Қабібек КАСПИЙ-ОРСК МҮНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ.....	124
Жанбосинова А.С., Қарибаев М. ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ В ПРОЕКТЕ ПРООН НА ПРИМЕРЕ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	134

**ХАЛЫҚТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ
POPULATION ISSUES**

Смагулов Б., Тылахметова А. ТУЛЕНГУТЫ В ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ КАЗАХОВ (XVIII – НАЧАЛЕ XX В.).....	146
Kamaljanova T.A. IMPACT OF LABOUR MIGRATION ON THE LIVES OF “LEFT BEHIND”.....	158

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Рогожинский А.Е., Железняков Б.А. КЛЕЙМА И ТАМГИ НА ДВУХ СЕРЕБРЯНЫХ СОСУДАХ ИЗ ДОЛИНЫ ШУ И МОНГОЛИИ.....	167
Novozhenov V.A., Sydykov A.Zh. BRONZE AGE TRANSEURASIAN COMMUNICATIONS.....	184
Қартаева Т. МАҢҒЫСТАУ, ҮСТІРТ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ГИДРОТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМІ.....	206
Шашаев Ә. Қ., Тәлім А.Т. ҚАРАҚАЛПАҚТАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ-НЕКЕЛІК ҚАТЫНАСТАРЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАР.....	223